

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 906

Серія: Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки

Випуск 13

Серія започаткована 1996 року

Харків 2010

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 8 від 25 червня 2010 р.)

Вісник включає статті та матеріали, підготовлені викладачами і науковцями Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Головна увага приділена дослідженню особливостей історіографічного процесу, методологічним питанням, історії та культури України XIX – першої половини XX ст., регіональним студіям.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. В.В. Кравченко (відп. ред.), д. іст. н., проф. В.І.Танцюра (заст. відп. ред.), д. іст. наук, проф. Д.М. Чорний (відп. секр.), д. іст. н., проф. В.А. Греченко; д. іст. н., проф. В.В. Калініченко, д. іст. н., проф. Р.І. Киричок, д. іст. н., проф. В.В. Лантух, д. іст. н., проф. Б.К. Мигаль, д. іст. н., проф. В.В. Петровський, к. іст. наук, проф. В.І. Семененко, д. ф. н., проф. Я.М. Білик, д. ф. н., проф. Н.С. Корабльова, д. ф. н., проф. О.М. Куць, д. ф. н., проф. І.З. Цехмістро, д. ф. н., проф. І.В. Карпенко, д. іст. н. проф. С.О. Наумов, д.ф.н., проф. Л.В. Стародубцева., к. ф. н., доц. М.В. Чугуенко.

Адреса редакційної колегії: 61077, м. Харків, пл.Свободи,4, ХНУ,
кафедра українознавства кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: siu@univer.kharkov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696ПР від 04.10.2006 р.

Статті прорецензовано

Видається за сприяння Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЯ, ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА
УКРАЇНИ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

Грінченко Г. Г.	
Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження.....	6
Альков В. А.	
Повсякденне життя мешканців великих міст Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: пострадянська історіографія питання (1991-2010 рр.).....	15
Казанков Р. Ю.	
Концепт «регіон» у сучасній російській та українській історіографії.....	26
Бортник Л. А.	
До історії університетських статутів 1804-1884 рр.....	31
Павлова Т. Г.	
Єдиний університетський простір Російської імперії (на прикладі взаємодії Харківського та С.-Петербурзького університетів).....	38
Чорний Д.М.	
Законодавча і виконавча влади в Конституції УНР: проблеми оцінки документа.....	47
Калініченко В. В.	
Механізми функціонування та структура громадського управління в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917-1930 рр.).....	54
Олянич В. В.	
Оренда і найм: соціально-економічні форми селянського підприємництва в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.....	60
Латишева О. В.	
Мазлах С.М. (1878-1937) – реформатор системи державного страхування в УСРР.....	67
Удовенко Л. О.	
Національно-культурна специфіка формування «світу» літературних героїв Василя Стефаніака.....	73
Мариняк Р. С.	
Перспективи становлення театру Лесі Українки на вітчизняній сцені (прогнозування Ю. Шевельова 1943 р. і сьогодення).....	77
РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ	
Звагельський В. Б.	
Про забуту середньовічну дорогу з Посейм'я у Подонцов'я.....	82
Ісасв Т.О.	
Цареборисів: від заснування до утворення Ізюмського слобідського полку.....	91
Арзуманова Т. В.	
Зміни в розвитку етновних процесів у Харківській губернії (друга половина ХІХ ст.).....	103
Заярна Д. О.	
Дворяни Гловайські: на шляху становлення підприємництва у пореформеному Донбасі.....	109
Устименко О. М.	
Харківське училище для незрячих дітей (1886-1917 рр.).....	114
Обченко О. М.	
Особливості розвитку державного шкільництва у Змієві та Зміївському повіті в другій половині ХІХ – початку ХХ століття.....	120
Онацький М. Ю.	
Національний склад приватних підприємців Харківщини за даними Всесоюзного перепису населення 1926 р.....	125
Бадєєва Л.І., Бадєєв В.О.	
Танкове конструкторське бюро № 183 у Харкові (20-30-ті рр. ХХ ст.).....	130
Білостоцький М. О.	
Справа «КР» та ідеологічні кампанії у Харкові (1947 р.).....	136
Лупіка Т. О.	
Сільське господарство Харківщини на тлі Голодомору 1946-1947 рр.....	141

Содержание

ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
УКРАИНЫ XIX – XX ст.

Гринченко Г. Г.	
Устные истории: методы анализа и вариативность публикаций результатов исследования.....	6
Альков В. А.	
Повседневная жизнь жителей больших городов Российской империи в конце XIX – в начале XX века: постсоветская историография вопроса (1991 – 2010 гг.)	15
Казанков Р. Ю.	
Концепт «регион» в современной российской и украинской историографии	26
Бортник Л. А.	
К истории университетских уставов 1804-1884 гг.	31
Павлова Т. Г.	
Единое университетское пространство в Российской империи (на примере взаимодействия Харьковского и Петербургского университетов).....	38
Черный Д. Н.	
Законодательная и исполнительная власти в Конституции УНР: проблема оценки документа.....	47
Калиниченко В. В.	
Механизмы функционирования и структура общественного управления в доколхозном селе Надднепрянской Украины (1917-1930 гг.)	54
Олянич В. В.	
Аренда и наем: социально-экономические формы крестьянского предпринимательства в УСРР в 20-х гг. XX ст.	60
Латышева Е. В.	
Мазлах С. М. (1878-1937) – реформатор системы государственного страхования в УССР	67
Удовенко Л. А.	
Национально-культурная специфика формирования «мира» литературных героев Василия Стефанюка.....	73
Мариняк Р. С.	
Перспективы становления театра Леси Украинки на отечественной сцене (прогноз Ю. Шевелева 1943 г. и современность).....	77
РЕГИОНАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ	
Звагельский В.Б.	
Про забытую средневековую дорогу из Посеймья в Подонцовье	82
Исаев Т.А.	
Цареборисов: от возникновения до создания Изюмского слободского полка	91
Арзуманова Т.В.	
Изменения в развитии этноязыковых процессов Харьковской губернии во второй половине XIX ст.	103
Заярная Д. А.	
Дворяне Иловайские: на пути становления предпринимательства в пореформенном Донбассе (1861-1914 гг.)	109
Устименко А. Н.	
Харьковское училище для незрячих детей (1886-1917 гг.)	114
Обченко А. Н.	
Особенности развития государственной школы в Змиеве и Змиевском уезде во второй половине XIX – начале XX столетия	120
Онацкий М. Ю.	
Национальный состав частных предпринимателей Харьковщины по данным Всесоюзной переписи населения 1926 г.	125
Бадеева Л. И., Бадеев В. А.	
Танковое конструкторское бюро №183 в Харькове (20-30-е годы XX в.)	130
Белостоцкий Н. А.	
Дело «КР» и идеологические кампании в Харькове (1947 г.).....	136
Луника Т. А.	
Сельское хозяйство Харьковщины в период Голодомора 1946-1947 годов	141

Content

**HISTORIOGRAPHY, HISTORY AND CULTURE OF
UKRAINE IN THE XIX – XX CENTURES**

Grinchenko G. G.	
Oral Histories: Methods of Analysis and Variants of Research Publications	6
Alkov V. A.	
Everyday Life of the City Dwellers of Russian Empire in the Late XIX to the Early XX Century: Post-Soviet Historiography of the Problem (1991 – 2010)	15
Kazankov R. U.	
The Concept of the «Region» in Modern Russian and Ukrainian Historiography	26
Bortnik L.A.	
To the History of Universities Statutes 1804-1884	31
Pavlova T.G.	
Single University Area in the Russian Empire (the case of cooperation of Kharkiv and Petersburg universities)	38
Chorniy D. M.	
Legislative and Executive Power in the Constitution of UPR: Problems of Estimation of the Document	47
Kalinichenko V. V.	
The Mechanisms of Functioning and Structure of Public Management in the Dokolhosnna Village of Naddniprojanska Ukraine (1917-1930)	54
Olyanich V. V.	
Lease and Renting: Socio-Economic Forms of Peasant Enterprise in Ukraine in the 1920-th	60
Latysheva O. V.	
Mazlah S. M. (1878-1937) – the Reformer of the State Insurance System in Ukrainian SSR	67
Udoenko L. A.	
National-cultural Specificity of Vasily Stefanik’s Literary Heroes «World» Formation	73
Marinyak R. S.	
The Prospects of Development of Lesya Ukrainka Theater on the National Stage (Y. Shevelev’s Predictions in 1943 and Today)	77
REGIONAL STUDIES	
Zvagelsky V. B.	
About the Forgotten Medieval Way From Sejm to Donets	82
Isaev T. O.	
Tsareborisov: from Inception to the Creation of Izjumsky Slobodskiy Regiment	91
Arzumanova T. V.	
The Changes in the Development of Ethnolanguages Process of Kharkiv Provinces in the Second Half of the XIX Century	103
Zayarna D. O.	
Noblemen Ilovayskie on the Way to Making Entrepreneurship in Post-reform Donbass (1861-1914)	109
Ustymenko O. M.	
Kharkiv School for Blind Children (1886-1917)	114
Obchenko O. M.	
Peculiarities of Development of State Schools in Zmiiv Town and Zmiiv District (Second Half of XIX – the Beginning of XX century)	120
Onatskiy M. Y.	
National Composition of Kharkov Entrepreneurs According to the All-Union Census in 1926	125
Badyeyeva L. I., Badyeyev V. A.	
The Tank Design Bureau № 183 in Kharkiv (the 1920-1930 s)	130
Belostotski N.A.	
Case of «KR» and Ideological Campaign in Kharkov (1947)	136
Lupika T.A.	
The Agriculture of the Kharkiv Region During the Period of Holodomor of 1946-1947	141

УДК 930(47+57)»1991/2010»:[394:316.334.56](470+571)»18/19»

В. А. Альков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ВЕЛИКИХ МІСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОСТРАДЯНСЬКА
ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ (1991 – 2010 рр.)**

У статті проаналізовано сучасну ситуацію в українській та російській історіографії щодо проблеми повсякденного життя мешканців великих міст Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Схарактеризовано основні напрями й особливості дослідження теми, методологічні підходи, оцінено спільні та специфічні риси української та російської історіографії й місце, яке посідає дозвілля у проблематиці повсякденного життя міст. Автор доходить висновку про малодослідженість і перспективність теми, особливо історії дозвілля, інтенсифікацію досліджень починаючи з 2001 р., плідність поєднання потенціалу різних наук та методологій у вивченні історії повсякденності, а також існування української та російської історіографії, з певними відмінностями, у рамках однієї традиції.

Ключові слова: велике місто, історія повсякденності, дозвілля, теорія модернізації, структурно-комунікативна парадигма.

В статье проанализирована современная ситуация в украинской и российской историографии относительно проблемы повседневной жизни жителей больших городов Российской империи конца ХІХ – начала ХХ в. Охарактеризованы основные направления и особенности исследования темы, методологические подходы, оценены общие и специфические черты украинской и российской историографий, место, которое занимает досуг в проблематике повседневной жизни городов. Автор приходит к выводу о малоисследованности и перспективности темы, в особенности истории досуга, интенсификации исследований начиная с 2001 г., плодотворности объединения потенциала разных наук и методологий в изучении истории повседневности, а также существовании украинской и российской историографии, с некоторыми отличиями, в рамках одной традиции.

Ключевые слова: большой город, история повседневности, досуг, теория модернизации, структурно-коммуникативная парадигма.

The modern situation in Ukrainian and Russian historiography concerning the problems of the urban everyday life of the Russian Empire at the end of the 19th to the early 20th century is analysed in the paper. The main trends and particularities of the research by authors of Ukrainian and Russian historiography, methodological approaches are characterized, common and specific traits of Ukrainian and Russian historiography, the place, which the leisure occupies in problems of the urban everyday life, are evaluated. It has been concluded that the theme is studied insufficiently, but it is prospective, especially the history of leisure, the studies have been intensive since 2001. The integration of the potentials of different sciences and methodologies is fruitful for the study of the history of everyday life and also the Ukrainian and Russian historiography exist, with some differences, within the framework of the same tradition.

Key words: city, history of everyday life, leisure, modernization theory, structural and communicational paradigm.

Розвиток сучасного постіндустріального суспільства вносить до порядку денного перерозподіл пріоритетів від виробництва товарів до виробництва послуг. Індустрія розваг як важлива складова виробництва послуг набирає неабияких розмірів. Відповідно, дослідження минулого цієї галузі дає можливість розібратись у сутності сучасної індустрії розваг і становить перспективний напрямок сучасної історіографії, на що вказує, зокрема, й зростаюча переорієнтація сучасних історичних досліджень на вивчення повсякденного життя людей. При цьому слід зазначити, що

історіографічних досліджень, присвячених безпосередньо повсякденному життю мешканців великих міст Російської імперії кінця XIX – початку XX століття ще не створено й підготовка таких праць являє собою важливе завдання, яке стоїть перед сучасними історичними студіями.

Українська та російська історіографії все більше уваги приділяють вивченню проблем історії повсякденності. О. П. Реєнт, завідуючий відділом історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України НАНУ, у вступі до своєї роботи «Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття)», змальовуючи майбутнє української історичної науки, говорить, що наступний етап досліджень історії України XIX – початку XX століття має базуватися, серед іншого, і на вивченні конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку, що в кінцевому підсумку є рушіями і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації [39, с. 36]. Також О. П. Реєнт зазначає, що міська проблематика все більше переміщується з периферії наукового пошуку в його центр, і це є особливо актуальним щодо дослідження історії міст на українських землях у XIX – на початку XX століття, недостатньо вивченої українською радянською історіографією [38, с. 226]. Ця дослідницька установка, вочевидь, мала й має значний вплив на вітчизняних дослідників, залучаючи їх до дослідження перспективних напрямів світової історіографії. У Росії ж ще 2003 року історія повсякденності була включена до переліку основних напрямків фундаментальних досліджень РАН [9, с. 64]. Враховуючи те, що історіографія радянської доби відводила історії повсякденності, навіть на регіональному рівні, незначне місце, можна стверджувати, що для сучасної пострадянської історіографії у практично зовсім не дослідженій царині відкрилися величезні перспективи. Ще донедавна повсякденне життя не розглядалось як значуща сфера досліджень. Утім упродовж останнього десятиріччя все частіше в українській історико-культурологічній та соціально-гуманітарній літературі зустрічається термін «повсякденність», що робить щоденне життя об'єктом гуманітарно-наукової рефлексії [19, с. 46-47]. Звичайно, в Україні та Росії й до 1991 р. неодноразово публікувалися праці з, наприклад, історії побуту робітників чи селян, але, за висловом О. А. Удада, жива людина випадала з цих досліджень [42, с. 301]. Відзначимо той факт, що історіографічних робіт з повсякденного життя мешканців великих міст досить небагато, а з історіографії історії дозвілля нема взагалі. Серед таких нечисельних праць привертають увагу роботи О. А. Коляструк [17-19], яка спеціально займалася питаннями історіографії й теорії історії повсякденності, як української й російської, так і світової. Лейтмотивом її головної історіографічної праці є думка, що пошук історика має бути спрямований на людський зміст історії [17, с. 5]. Слід зазначити, що здебільшого дана робота має справу з повсякденням часів СРСР, що зумовлене науковими інтересами автора. Історіографії повсякденного життя присвятили статтю вчені Інституту історії України НАНУ В. С. Шандра, О. О. Крижанівська та О. Л. Вільшанська, порушивши, зокрема, й питання історіографії повсякденного життя міст [52]. Питання методології, історіографії та джерелознавства історії повсякдення розглядає у своїй роботі О. А. Удад [42]. Історіографічні розділи безпосередньо з теми повсякденного життя великих міст з'явилися лише в останніх українських та російських публікаціях: роботі О. Л. Вільшанської [4] й праці О. А. Вішленкової, С. Ю. Малишевої та О. О. Сальникової [6]. Інші роботи з історії міст або надто для цього загальні [12-13, 50], або внаслідок популярного стилю викладу не передбачають історіографічної глави [10, 40]. Таким чином, історіографія повсякденного життя, а зокрема й дозвілля великих міст Російської імперії є, зважаючи на новизну теми, надзвичайно малодослідженою, проте велика кількість праць з історії повсякденності, урбаністики, культури, краєзнавства, регіоналістики, що виходять останнім часом, можуть стати джерелами для її детальної розробки. Отже, відкривається величезне поле для історіографічних студій, яке у майбутньому буде лише розширюватись. О. А. Коляструк зізнається, що «проведена робота залишила виразне відчуття лише початку шляху і розуміння складності дослідницьких завдань» [17, с. 116]. Загалом, як уважають науковці з Інституту історії України НАНУ, історія повсякденності як жанр та напрямок наукових досліджень, ще далека від практики реалізації у сучасній українській історіографії, яка досліджує XIX століття [52, с. 32] (додамо, що й початок XX-го).

Виходячи з цього, завданнями даної статті є визначити стадії вивчення повсякденного життя міст Російської імперії кінця XIX – початку XX століття у сучасній українсько-російській історіографії, методологічні погляди на нього, виділити основні типи робіт з теми, коло їх авторів і схарактеризувати перспективні напрямки дослідження, властиві даній історіографічній ситуації. Важливим завданням також є оцінити спільні та відмінні риси української та російської історіографії теми й місце, яке посідає дозвілля у проблематиці повсякденного життя міст. Зазначимо, що в даній статті головну увагу приділено історії дозвілля як найменш розробленому аспектові історії повсякденності, адже у рамках людинознавчої концепції історії оминуть те, як розважалися люди, неможливо [42, с. 286].

Поставлені завдання можна реалізувати за допомогою широкого кола літератури з історії великих міст Російської імперії кінця XIX – початку XX століття та загальнотеоретичного характеру, що становить джерельну базу дослідження. Серед основних джерел слід відмітити праці з повсякденного життя міст уже згаданих О. Л. Вільшанської [4], О. А. Вішленкової, С. Ю. Малишевої та О. О. Сальникової [6], Д. А. Засосова та В. І. Пизіна [10], В. Руги та А. Кокорєва [40], монографію з проблем модернізації міст Лівобережжя Д. М. Чорного [50] та з історії культури – Т. В. Коломієць й О. Н. Ярмиш [16], краєзнавчі праці В. М. Міславського [24-26], А. Ю. Лейбфрейда та Ю. Ю. Полякової [22], культурологічні М. А. Хренова [46-49; 37, с. 280-299], колективну монографію «Історія міста Харкова XX століття» [13], деякі статті збірки «Развлекательная культура России XVIII – XIX вв.» [37], збірку краєзнавчих нарисів «Неизвестный Харьков» [28] та інші.

Характеризуючи сучасний стан досліджень дозвілля у повсякденному житті міст Російської імперії, слід зазначити, що останнім часом, особливо на початку XXI століття, з'явилася значна кількість праць, автори яких так чи інакше торкаються питань історії повсякденності, особливо у публіцистичному ключі. Але все ж більшість дослідників не розглядає її, а тим більше дозвілля мешканців великих міст як окрему тему. Як підкреслив у своїй доповіді на Міжнародній науковій конференції «Теорії й методи історичної науки: крок у XXI століття» російський дослідник О. С. Ходнев, дозвіллю у таких роботах присвячуються окремі розділи чи глави, або ж про нього йдеться у контексті інших тем.

Великий інтерес для дослідження повсякденного життя губернських центрів становить збірка статей «Развлекательная культура России XVIII – XIX вв.» (2000 р.), створена проблемною групою з розробки питань історії та теорії розважальної культури Росії відділу масових жанрів сценічного мистецтва Державного інституту мистецтвознавства. Її появою можна умовно підвести підсумки першої стадії дослідження історії повсякденності в російській історіографії й відкрити нову. Підготовчий період творчих пошуків 90-х років XX ст. завершується й з'являється масив праць, присвячених історії повсякденності та підготованих здебільшого професійними істориками, мистецтвознавцями, культурологами та ін., а не краєзнавцями, що було властивим попередньому періоду. Статті даної збірки розкривають питання: Є. Е. Богатих – масової літератури [37, с. 211-257], Р. Н. Байбурової – свят [37, с. 258-279], О. Д. Уварової – міських садів [37, с. 316-349], О. А. Сарієвої – кафешантанів [37, с. 350-368], М. В. Юнісова – театру для народу [37, с. 372-393], Л. І. Тихвінської – «третьої культури» крізь призму біографістики [37, с. 430-463], Л. І. Бурдіян – ставлення православної думки до тогочасних розваг [37, с. 481-494], Є. В. Дукова – загальних проблем розважальної культури [37, с. 495-520] та інші. Поєднанням зусиль істориків, театрознавців, мистецтвознавців, філософів, культурологів, соціологів та представників інших наук у даній збірці було розпочато підготовку до роботи над колективною монографією з повсякденної культури, що має спиратися на узгоджений концепт і термінологічний апарат [37, с. 5]. Це віддзеркалює загальносвітову особливість вивчення історії повсякденності: вона розвивається не в ізольованих університетських кабінетах, а завдяки кооперації багатьох вчених, у тому числі й різних спеціальностей [9, с. 56-57]. Українські вчені також вважають за необхідне об'єднувати потенціал різних наук для вивчення історії повсякденності, що диктується її багатоплановістю [19, с. 53; 42, с. 294]. Зважаючи на широке коло порушених питань та їх глибоку розробку, можна сподіватися, що така унікальна робота вийде найближчим часом. Російські загальні праці з повсякденного життя міст імперії важливі й тим, що охоплюють у тому числі

й великі українські міста, що робить їх особливо затребуваними українською історіографією та навпаки.

Отже, на рубіж XX – XXI століть припадає початок нової стадії розвитку історії повсякденності у Росії [18, с. 24]. За працями з повсякденного життя столиць [10, 40] з'явилися і роботи з дослідження великих міст провінції [6]. У цьому плані очевидним є певне відставання української історіографії. Представляють дану тенденцію російської історіографії роботи Д. А. Засосова й В. І. Пизіна з повсякденного життя дореволюційного Санкт-Петербурга [10] та Москви В. Руги й А. Кокорева [40]. Обидва дослідження мають публіцистичний характер і розраховані на широке коло читачів, що загалом властиве працям з історії повсякденності. Така ж особливість притаманна й українській історіографії. Дана спрямованість праць закономірна, адже, за твердженнями авторитетних російських дослідників, «деякий популізм історії повсякденності очевидний» [36, с. 20]. Українські вчені зазначають, що однією з особливостей історії повсякденності є зміщення акцентів у бік конкретних деталей, наповнення сюжету живими подробицями [52, с. 33], що не може не позначитися на стилі праць. Російські дослідники О. А. Вішленкова, С. Ю. Малишева та О. О. Сальникова у науково-популярному ключі розглянули культуру повсякденності великого провінційного міста на прикладі Казані, порушивши також теоретичні проблеми історії повсякденності [6]. Ця робота висвітлює міське повсякденне життя на доволі широкому часовому проміжку. Завдяки цьому авторам вдалося змалювати картину повсякдення мешканців Казані за 200 років. Казанські вчені взагалі досить активні у вивченні історії повсякденності, зокрема, й історії дозвілля. Скажімо, С. Ю. Малишева у великій статті, зважаючи на значну роль російської держави у сфері дозвілля, розглянула законодавче регулювання часу відпочинку городян Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття, особливе місце відвівши казанським особливостям [23].

Загальні праці зазвичай лише торкаються проблем повсякденного життя міст Російської імперії, спеціальні ж розглядають певні аспекти теми, зокрема й дозвілля, досить ґрунтовно. Національні свята у містах Російської імперії початку XX століття, скажімо, дослідила у своїй статті історик Г. М. Ульянова [43], відмітивши їх характерність саме для згаданого періоду, що перегукується зі спостереженнями з цього приводу західного дослідника Е. Хобсбаума [45, с. 152]. Дослідження Л. В. Кошман з історії художньої культури також торкаються проблеми дозвілля у великому місті кінця XIX – початку XX століття [20]. Авіаційні свята в містах Російської імперії знайшли відображення у роботі історика авіації В. С. Савіна [41]. Цей автор, зокрема, торкається й питання їх популярності серед публіки.

Єдиною спеціальною роботою з повсякденного життя міст України кінця XIX – початку XX століття є дослідження О. Л. Вільшанської [4], створене під егідою Інституту історії України НАНУ. Значення цієї праці полягає у тому, що вона покінчила з ситуацією, акцентованою О. А. Удодом, коли в Україні не існувало не те що фундаментальної, а й навіть узагальнюючої й фрагментарної праці з історії повсякденності українського народу [42, с. 286]. Особливу увагу автор приділила вивченню співвідношення європейських впливів та українських національних особливостей у повсякденному житті, чого раніше не робилось. Дослідниця у своїх висновках щодо проблеми дослідження ґрунтується на розгляді багатьох аспектів побутової культури, втім оминає дозвілля як окрему тему. У статтях же, присвячених повсякденному життю часів Першої світової війни, О. Л. Вільшанська відводить проблемі змін у дозвіллі міського населення значне місце [3, с. 246-247, 249, 252-253; 5, с. 60-63].

У тогочасних великих містах Європи склався загалом подібний спосіб життя, тому роботи з повсякдення інших країн також мають значення для дослідження теми. Питання естетики повсякденності знайшли відображення у праці М. І. Козьякової [15]. Хоч робота й присвячена матеріальній культурі й побуту Західної Європи XV – XIX століть, усе ж схожість розвитку великих міст світу дає можливість поширювати її узагальнення й на міста Російської імперії. Наймасштабнішим сучасним загальним дослідженням з-поміж історій міст України є «Історія Львова» [12], підготовлена великим колективом науковців. Періоду кінця XIX – початку XX століття відповідає другий том роботи. Відомості з історії повсякденності та дозвілля наводяться у розділах, присвячених культурі міста, а також в окремому розділі, присвяченому

повсякденному життю мешканців. Такий розділ уперше з'являється в загальній роботі, що говорить про її новаторський характер. Тож перші українські ґрунтовні праці, що торкаються питань історії повсякденності, на відміну від російських, з'явилися не в столиці, а на периферії. «Історія Львова» може служити цінним зразком для дослідження повсякденності мешканців міст Австро-Угорської імперії у порівнянні з містами Російської, адже містить багатий матеріал для компаративного аналізу.

О. А. Удод в одній зі статей відмітив тенденцію зростання інтересу сучасної історіографії до повсякденного життя провінційних міст [42, с. 293]. Роботи з історії Харкова можуть розглядатись як приклад висвітлення проблем повсякденного життя й, зокрема, дозвілля мешканців великих міст у сучасній історіографії пострадянського простору. Цим працям, одним з аспектів яких є історія дозвілля, особливої актуальності надало святкування у 2004 році ювілею міста, завдяки чому напередодні та в ювілейний рік було видано чимало робіт, як суто краєзнавчих, так і наукових. Серед них на особливу увагу заслуговує колективна монографія «Історія міста Харкова ХХ століття» [13]. У праці наведено важливі відомості про повсякденне життя міста початку ХХ століття, ґрунтовно розглянуто стан тогочасного дозвілля, а автори є професійними істориками.

У безпосередньому зв'язку з роботою над цією монографією фахівцями ХДНБ імені В. Г. Короленка, що надавали дослідникам інформаційно-бібліографічну допомогу, було укладено унікальний бібліографічний показчик «Харків ХХ століття» (2003 р.) [44, с. 20]. За нашими підрахунками, зробленими за допомогою даного показчика, на першій стадії розвитку харківської історіографії історії повсякденності (1991-2001 рр.) серед краєзнавчих робіт, присвячених, наприклад, загальними питанням спорту в 1900-1917 рр., – дві статті у періодиці, тоді як за весь радянський період (точніше, наприкінці його) – також дві [44, с. 261]. Дещо менш популярною була у краєзнавців на першій стадії досліджень періодична преса кінця ХІХ – початку ХХ століття як частина повсякденного життя – лише одна назва (у радянський період – жодної) [44, с. 355-356]. Більше уваги приділялося міським дореволюційним паркам і скверам – 3 назви, радянська ж історіографія цей період просто ігнорувала [44, с. 369-370, 372]. 100 % робіт з історії дореволюційного кіно у Харкові, відображених у показчику, – плід першої стадії розвитку пострадянської історіографії історії повсякденності [44, с. 445, 447-448]. Звичайно, даний показчик не охоплює усієї сукупності робіт, що торкаються проблем повсякденного життя мешканців Харкова. Наприклад, з десяти газетних статей 1991-1999 рр. відомого харківського краєзнавця О. Ю. Лейбфрейда, вміщених у підбірці відділу україніки ХДНБ, у показчику зазначено лише одну. Слід також зазначити, що абсолютна більшість праць – дослідження історії культури, але зростання інтересу історіографії до проблем повсякденності на даній стадії очевидне.

Для дослідження повсякденності мешканців великого міста кінця ХІХ – початку ХХ століття велике значення має монографія Т. В. Коломієць та О. Н. Ярмиш «Культура Харкова на зламі століть (кінець ХІХ – початок ХХ століття)» [16], хоч робота й являє собою дослідження з історії культури (яке розширює відповідну главу «Історії міста Харкова ХХ століття»), а не безпосередньо історії повсякденності. Втім автори не торкаються, скажімо, кінотеатрів та деяких інших масових розваг городян.

Краєзнавці продовжують бути надзвичайно активними й на поточній стадії вивчення історії повсякденності. Журналісти відеоканалу «Перша столиця», наприклад, підготували збірку невеликих популярних нарисів «Неизвестный Харьков» (2006 р.), де, зокрема, порушили питання: І. Можейко – вживання міцних напоїв у дореволюційному місті в історичному зрізі [28, с. 33-37], міських парків [28, с. 62-65, 71-74], кіно [28, с. 126-128], разом з А. Парамоновим – історії проституції у Харкові [28, с. 66-70], Н. Катрунова – цирку [28, с. 118-121] та інші.

Сучасній історіографії питання властиве дослідження окремих видів міського дозвілля, яким також продовжують займатись здебільшого краєзнавці. У дослідженні історії кіно великий внесок належить кінокритику В. М. Міславському. Його книги «Харьков и кино» [25] та «Харьков кинематографический» [26] – єдині спеціальні праці, присвячені розвитку кінематографу у Харкові. Варто зазначити, що передусім це енциклопедичні фільмографії з нарисом історії кінематографу у місті. Краєзнавець зібрав великий масив даних, і його роботи вважаються одними

з кращих досліджень історії кінематографу. У своїй загальній праці «Кино в Украине» (1896-1921)» [24], якій також властиві вищеозначені риси, дослідник приділив увагу й побутовій поведінці кіноглядача, уперше розглянувши формування міської кіноаудиторії у контексті історії повсякденності [24, с. 60-67]. З іншого боку розглянув кінематограф філософ А. Ю. Зимін [11], дослідивши феномен змістоутворення в кіно та психологічні мотивації глядачів.

Єдиною працею, присвяченою розвитку спорту у Харкові того періоду є масштабна краєзнавча робота «История физкультуры и спорта на Харьковщине» Н. А. Олійника та Ю. І. Грота [30]. Ю. Ю. Полякова крізь призму біографістики висвітлила зародження естради у Харкові [32]. Деякі роботи краєзнавців лише побіжно торкаються теми, серед них, наприклад, робота А. Ю. Лейбфрейда та Ю. Ю. Полякової «Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе» [22]. Сутність, еволюція народних гулянь, їх значення та деякі інші аспекти, характерні й для кінця XIX – початку XX століття, розглянуті у статті мистецтвознавця А. Г. Левінсона «Попытка реставрации балаганных гуляний в нэповской России (К социологии культурных форм)» [21].

Багатьом роботам у сучасній українській та російській історіографії властива описовість. Це можна пояснити тим, що місцевою історією, зокрема історією Харкова, займаються головним чином у краєзнавчому ключі. Як відмічає О. А. Коляструк, краєзнавці відіграли значну роль у легітимізації напрямку [18, с. 29]. У ФРН, наприклад, основний внесок у розвиток історії повсякденності так само зробили громадські ініціативи [9, с. 57]. Слід наголосити, що величезна робота краєзнавців зі збору відомостей є надзвичайно важливою для подальших досліджень.

Значний вплив на дослідження історії повсякденності справила теорія модернізації. І. В. Побережников у дослідженні «Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации» розглянув прогрес суспільних відносин, який, у свою чергу, значною мірою позначився на розвитку сфери дозвілля, тому для дослідження теми методологічні засади роботи І. В. Побережникова мають велике значення [31]. Теорія модернізації є надзвичайно популярною у середовищі дослідників соціальної історії та близької до неї історії повсякденності, й зазвичай її пов'язують з прогресом [35, с. 32]. С. І. Каспе у роботі «Империя и модернизация» побіжно торкнувся питання універсальних культурних орієнтацій імперій та модернізації у контексті політичного життя та загальнотеоретичних проблем [14]. Теорії модернізації суспільства присвятив роботу й філософ Л. В. Поляков [33], запропонувавши оригінальний підхід деархаїзації до дослідження цього явища. Д. М. Чорний у монографії, присвяченій проблемам модернізації міст України, відвів міській самосвідомості та повсякденному життю досить помітне місце [50, с. 209-292], виділивши ці культурні феномени в окремий розділ й охопивши модернізаційні зміни у розмаїтті дозвілля. Інтерес цього автора до повсякденного життя людей властивий і більш раннім роботам [51].

Таким чином, думка О. А. Коляструк про звернення до ментального рівня повсякденного життя, ідеалів, стереотипів свідомості, прагнення пов'язати мікроісторичний рівень життя з макроісторією (економікою, політикою, рівнем розвитку техніки тощо), розкриття культурних смислів, форм і формул поведінки й спілкування, відмову від самоцінного побутописання на сучасному етапі вивчення історії повсякденності і конституювання повсякденності як теоретичної проблеми [17, с. 10, 17] знаходить емпіричне підтвердження.

Серед оригінальних у плані методології праць слід відзначити культурологічні роботи мистецтвознавця М. А. Хренова. Своє основне дослідження «Человек играющий в русской культуре» [48] він присвятив стихії гри в повсякденному житті, зв'язавши його з масовими процесами міської субкультури. Дослідник адаптував ідею «людини, що грає» до культури міста Російської імперії, проаналізувавши соціальні процеси, що відбувались у містах кінця XIX – початку XX століття. Згідно з його концепцією, будь-яка діяльність людини відбувається в ігровій формі, що підводить теоретичне підґрунтя під дослідження історії повсякденності. Не менш цікавою є робота цього автора, присвячена дослідженню сутності балаганів на народних святах як елемента традиційної культури [47]. Особливістю праць М. А. Хренова є значний вплив психоаналітичної концепції у юнгівській редакції, що виявляє потенціал для дослідження історії повсякденності. Наприклад, стаття «Земледельческие архетипы на городской площади» [37,

с. 280-299], присвячена міським святковим масовим розвагам, просякнута специфічною термінологією та висновками. Те саме стосується й статті М. А. Хренова «Образы города в истории: психологический аспект смены парадигмы» [49]. На необхідності залучення методів психоаналізу (психоісторії) для розуміння поведінки людей наголошує й О. А. Удод [42, с. 302]. З психологічних позицій у культурологічному ключі аналізує співвідношення свята й обряду також робота А. С. Муратової [27]. Дослідження М. А. Хренова вирізняються з-поміж інших плюралізмом підходів до вивчення історії культури, як це можна побачити з його загальнотеоретичної статті «Игровые проявления личности в переходные эпохи истории культуры» [46].

Зовсім не отримала поширення у сучасній українській та російській історіографії «теорія фреймів» [7] та «соціальна драматургія» [8] класика західної соціології І. Гофмана, хоч ця теорія має великий потенціал для дослідження історії повсякденності. Дану концепцію відмічає як прийнятну й О. А. Коляструк [19, с. 48]. Вивчення повсякденності крізь призму формальних структур спілкування, заданості зовнішніми обставинами стоїть на порядку денному і може бути використане як методологічна основа для подальших досліджень.

Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні досліджуються у роботі Я. В. Верменич, де пропонується комунікативно-структурна парадигма, орієнтована на дослідження ментальностей, регіональної свідомості, локальних рівнів спілкування та територіально-просторовий вимір історії культури [2, с. 4, 24], що є надзвичайно продуктивним для дослідження історії повсякденності.

Слід наголосити на тому, що різноманітність підходів до вивчення історії повсякденності має сприяти не методологічній невизначеності, а залученню до досліджень найбільш релевантних аспектів тієї чи іншої теорії. Історія повсякденності лише втрачає від концептуальної закріпленості й зацикленості на якійсь одній концепції. Однак широке використання новітніх методологій в українських та російських роботах з повсякденного життя на даному етапі є скоріше перспективою, ніж дійсністю.

Як уважає український історіограф О. А. Удод, акцентування на історії повсякденності може радикально змінити світоглядні орієнтири. Це справді гуманістична позиція, що відповідає всій особистісно-розвивальній системі освіти, яка вибудовується в Україні. Вона дозволить реалізувати пріоритет філософії політики, коли суспільство існує для людини, а не навпаки. Використання ж у сучасній методології історії України такого актуального підходу, як історія повсякденності, допоможе швидше вивести науку зі стану методологічної кризи, перетворити історію на цікаву, справді людинознавчу дисципліну [42, с. 289-290].

Історія повсякденності в останній чверті ХХ століття здобула визнання як у більшості європейських національних історіографій, так і за океаном [17, с. 15], світова історична наука все більше переорієнтовується з вивчення державної політики й аналізу глобальних суспільних структур та процесів на вивчення повсякденного життя звичайних людей [29, с. 182-183], а пострадянська вийшла на світовий простір нових ідей, збагатилася працями, що розкривають раніше неактуальні для дослідників теми [31, с. 3]. Перед дослідниками постало завдання дослідити спосіб життя людей в історичному розрізі, виявляючи загальне й особливе, незмінне, що зберігається століттями, і нове, яке твориться щодня [34, с. 125]. На підтвердження цієї світової історіографічної тенденції можна навести вислів відомого західного дослідника соціальної історії П. Берка: «Ми на шляху до культурної історії усього в світі: снів, їжі, емоцій, подорожей, пам'яті, жестів, іспитів і т. ін.» [1]. Це відповідь науки на нагальну потребу осмислення й утвердження повсякденного життя не тільки як цінності сучасної культури, але й як об'єкта історичного дослідження [17, с. 4]. До наведеного додамо, що провідний німецький дослідник А. Людке закликає працювати на мікрорівні з якомога більшим охопленням, що можливе лише на просторово обмеженому матеріалі, зокрема, місті [9, с. 62], що може стати методологічним дороговказом для сучасних української та російської історіографії. Науковці Інституту історії України НАНУ поділяють цю думку, вважаючи дослідження повсякденного життя міст таким, що заслуговує на особливу увагу [52, с. 34].

У зв'язку з такою зміною парадигми сучасні дослідники все активніше залучають до своїх робіт матеріали з історії повсякденності, зокрема такого її аспекту, як історія дозвілля. Проте більшість праць торкається питання лише побіжно й, таким чином, тема дозвілля у повсякденному житті мешканців міст Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття залишається малодослідженою в історіографії й має великі перспективи розробки. У розвитку сучасної української та російської історіографії повсякденного життя мешканців міст можна виділити дві стадії: з 1991 по 2000 рік й останні 10 років. У ці останні роки в історичних працях висувуються нові ідеї, які є надзвичайно цінними для дослідження теми, значно зростає кількість праць з історії повсякденності. Методологічно новітні праці з історії повсякденності, хоч вони й у меншості порівняно з публіцистичними, спираються на теорію модернізації, «людини, що грає» та психоаналітичну. Об'єднання потенціалу різних наук та напрямків є продуктивним у вивченні історії повсякденності, у тому числі й дозвілля мешканців великих міст, завдяки чому серед авторів праць з теми є історики, мистецтвознавці, культурологи, краєзнавці та ін. Відповідними є й типи робіт з повсякденного життя міст: історичні, культурологічні, краєзнавчі. Надзвичайно релевантні й характерні для історії повсякденності публіцистичні роботи, що містять багатий фактичний матеріал й здебільшого є історичними. Українська та російська історіографії, яким властиві вищезначені риси, діють у межах однієї традиції, нерідко працюють з тим самим матеріалом й під впливом тих самих, здебільшого західних, ідей. Утім російська історіографія пішла шляхом підготовки праць з повсякденного життя окремих міст, у чому досягла значних успіхів, тоді як українська – шляхом теоретичних узагальнень, коли ґрунтовні праці, присвячені міському повсякденню ще не створені. Це, звичайно, також продуктивний підхід, адже теоретичне уявлення про загальну ситуацію має прискорити процес створення конкретних праць й прокласти шлях подальшим дослідженням. Дозвіллю у сучасних працях з повсякденного життя міст не відводиться, за винятком публіцистичних, належне місце, що, вочевидь, зумовлене методологічною невизначеністю. Охопити усе розмаїття історії повсякденності – завдання багаторічної кропіткої праці, яке ще не вирішила жодна історіографія світу. Масиву досліджень з повсякденного життя мешканців великих міст, які б репрезентативно охоплювали предмет, ще не створено. Можна також погодитися з О. А. Коляструп, що на сучасному етапі ще не подолана певна стихійність і суперечливість уживання поняття «повсякденність» різними дослідниками, внаслідок чого до смислового поля повсякденності можуть бути включені різні зрізи реальності [19, с. 53]. Слід наголосити, що спеціалізовані російські праці приділяють дозвіллю значно більше місця, ґрунтуючись на широкому фактичному матеріалі. Особливістю ж українських праць є те, що вони, на відміну від російських аналогів і зі зрозумілих причин, вивчають повсякденне життя периферії імперії. Незважаючи на наукову новизну теми, її сучасна історіографія вже містить цікаві концептуальні ідеї і має перспективи досліджень як на прикладі конкретних міст, так і узагальнюючих.

Література

1. Берк П. Историческая антропология и новая культурная история [Электронный ресурс] / Берк П. // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 75. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/ne5.html>.
2. Верменич Я. В. Исторична регіоналістика в Україні: Теоретико-методологічні проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Верменич Я. В. – К., 2005. – 32 с.
3. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни / Вільшанська О. Л. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 245-254.
4. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / Вільшанська О. Л. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 172 с.
5. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / Вільшанська О. Л. // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56-70.
6. Вишленкова Е. А. Культура повседневности провинциального города: Казань и казанцы в XIX – XX вв. / Вишленкова Е. А., Мальшева С. Ю., Сальникова А. А. – Казань: Казанский государственный университет, 2008. – 452 с.

7. Гоффман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / Гоффман И. – М.: Институт социологии РАН, 2003. – 752 с.
8. Гоффман Э. Представление себя другим / Гоффман Э. // Современная западная социальная психология. Тексты. – М.: МГУ, 1984. – С. 188-196.
9. Дубина В. С. «Будничные» проблемы повседневной истории: о её дефицитах и положении среди других направлений. Беседа с проф. Альфом Людке о развитии Alltagsgeschichte / Дубина В. С. // Социальная история. Ежегодник. 2007. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 55-66.
10. Засосов Д. А. Из жизни Петербурга 1890-1910-х годов. Записки очевидцев / Засосов Д. А., Пызин В. И. – Л.: Лениздат, 1991. – 271 с.
11. Зимин А. Ю. Феномен смыслообразования в киноискусстве: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук: спец. 24.00.01. «Теория и история культуры» / Зимин А. Ю. – Тюмень, 2007. – 34 с.
12. Історія Львова. У трьох томах / [редколегія І. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. – Л.: Центр Європи, 2007. – Т. 2. – 2007. – 559 с.
13. Історія міста Харкова ХХ століття / [Ярмиш О. Н., Посохов С. І., Епштейн А. І. та ін.]. – Х.: Фолио, 2004. – 686 с.
14. Каспэ С. И. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика / Каспэ С. И. – М.: РОССПЭН, 2001. – 256 с.
15. Козьякова М. И. Эстетика повседневности. Материальная культура и быт Западной Европы XV – XIX вв. / Козьякова М. И. – М.: ГИТИС, 1996. – 176 с.
16. Коломієць Т. В. Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX – початок ХХ століття): Монографія / Коломієць Т. В., Ярмиш О. Н. – Х.: Видавництво університету внутрішніх справ, 2003. – 236 с.
17. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / Коляструк О. А. – Х.: Курсор, 2008. – 112 с.
18. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / Коляструк О. А. // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174-184.
19. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / Коляструк О. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 15. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 46-56.
20. Кошман Л. В. Художественная культура «Серебряного века» (конец XIX – начало XX вв.) / Кошман Л. В. // Россия в начале XX века. – М.: Новый хронограф, 2002. – С. 701-724.
21. Левинсон А. Г. Попытка реставрации балаганных гуляний в нэповской России (К социологии культурных форм) / Левинсон А. Г. // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 137-159.
22. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. – Х.: Фолио, 1998. – 335 с.
23. Мальшева С. «Еженедельные праздники, дни господские и царские»: время отдыха российского горожанина второй половины XIX – начала XX вв. / Мальшева С. // Ab Imperio. – 2009. – № 2. – С. 225-266.
24. Миславский В. Н. Кино в Украине (1896-1921). Факты. Фильмы. Имена / Миславский В. Н. – Х.: Торсинг, 2005. – 576 с.
25. Миславский В. Н. Харьков и кино / Миславский В. Н. – Х.: Торсинг, 2004. – 288 с.
26. Миславский В. Харьков кинематографический / Миславский В. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 312 с.
27. Муратова А. С. Обряд и праздник / Муратова А. С. // Мир психологии. – 2001. – № 4. – С. 67-76.
28. Неизвестный Харьков / [Адам О. Ю., Винтрович А. А., Катрунова Н. В., Кеворкян К. Э. и др.]. – Харьков: ОАО «Книжная фабрика им. Фрунзе», 2006. – 270 с.
29. Оболенская С. В. «История повседневности» в современной историографии ФРГ / Оболенская С. В. // Одиссей. Личность и общество. – М.: Наука, 1990. – С. 182-199.
30. Олейник Н. А. История физической культуры и спорта на Харьковщине (Люди. Годы. Факты. 1874-1950 гг.) / Олейник Н. А., Грот Ю. И. – Харьков: ХДАФК, 2002. – Т. 1. – 2002. – 376 с.
31. Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации / Побережников И. В. – М.: РОССПЭН, 2006. – 240 с.
32. Полякова Ю. Ю. С. Ф. Сарматов и зарождение эстрады в Харькове / Полякова Ю. Ю. // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво: Збірка науково-популярних статей. Число 5. – Х.: Курсор, 2005. – С. 48-58.
33. Поляков Л. В. Методология исследования российской модернизации / Поляков Л. В. // Полис. – 1997. – № 3. – С. 5-15.

34. Поляков Ю. А. Человек в повседневности (исторические аспекты) / Поляков Ю. А. // Отечественная история. – 2000. – № 3. – С. 125-133.
35. Пушкарёва Н. Л. Женская история, гендерная история: сходства, отличия, перспективы / Пушкарёва Н. Л. // Социальная история. Ежегодник. 2003. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 9-44.
36. Пушкарёва Н. Л. История повседневности: предмет и методы / Пушкарёва Н. Л. // Социальная история. Ежегодник. 2007. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 9-54.
37. Развлекательная культура России XVIII – XIX вв. Очерки истории и теории / [ред.-сост. Е. В. Дуков]. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 528 с.
38. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / Реєнт О. П. // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218-232.
39. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Реєнт О. П. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
40. Руга В. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала XX века / Руга В., Кокорев А. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 512 с.
41. Савин В. С. Авиация в Украине / Савин В. С. – Харьков: Основа, 1995. – 264 с.
42. Удод О. Історія повсякденності: Питання методології, історіографії та джерелознавства / Удод О. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. 2. – С. 286-313.
43. Ульянова Г. Н. Национальные торжества (1903-1913 гг.) / Ульянова Г. Н. // Россия в начале XX века. – М.: Новый хронограф, 2002. – С. 542-576.
44. Харків XX століття: Бібліографічний покажчик у 2-х вип. / [уклад. В. О. Ярошик та ін.]. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – 800 с.
45. Хобсбаум Э. Век Империй. 1875-1914 / Хобсбаум Э. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 512 с.
46. Хренов Н. А. Игровые проявления личности в переходные эпохи истории культуры / Хренов Н. А. // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 167-180.
47. Хренов Н. А. Хронотоп балагана как архаического истока зрелищ XX века и воспроизводства мифологического мышления / Хренов Н. А. // Мир психологии. – 2001. – № 4. – С. 46-67.
48. Хренов Н. А. Человек играющий в русской культуре / Хренов Н. А. – СПб.: Алетейя, 2005. – 604 с.
49. Хренов Н. Образы города в истории: психологический аспект смены парадигмы / Хренов Н. // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 150-161.
50. Чорний Д. М. По лівий бік від Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Чорний Д. М. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
51. Чорний Д. М. Харків початку XX століття: історія міста, долі людей / Чорний Д. М. – Х.: Б. в., 1995. – 117 с.
52. Шандра В. С. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття / Шандра В. С., Крижанівська О. О., Вільшанська О. Л. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 28-39.